

Tordai Zádor

*Volt egyszer,
hol nem volt...*

Mi van, ha nem egyszer volt, és nem bárhol, hanem mindenütt? Mi van, ha a Nagymamákat és Piroskákat széttépő farkast agyonverték ugyan, de felvágott hasában csontok sem maradtak, mert a Nagymamáknak és Piroskáknak a füstjük is szétfoszlott?

Amikor a mese elveszti erejét, akkor már csak a mágia, a ráolvasás segíthet. Bele lehet például kapaszkodni az évszámok varázserejébe. Erőt lehet adni nekik: elég mögéjük rejteni mindazt, ami valóságosan megtörtént. Ahogyan Hobsbawm tette, a neves történész, amikor századunkat „rövid évszázad”-nak nevezte. Való igaz, borzalmas események indultak el 1914-ben. De azt mondani, hogy 1989-ben be is fejeződtek, az nem történelmi határok rögzítése, hanem egyszerű ráolvasás. Megnyugtató lehet a hit, hogy a megszakítás nélküli borzalmak százada is elmúlt végre. Csak arra nem jó rákérdezni, mi múlt tényleg el, hogyan és mitől. Akkor elvesztené erejét a ráolvasás.

Mindenesetre jobb más varázslattal próbálkozni. Hinni lehet például az ezredforduló mágikus erejében. De csak akkor, ha általában bízunk a kerek és nagy számok hatalmában.

Kár, hogy az ilyen kísérletek mindig csak félreértések-ből szülehetnek. És akkor, amikor a múltat szeretnők megbűvölni, azaz igába hajtani, csak a múlt lelkét tudjuk hálóba fogni, vagyis azt, ahogy a múlt bennünk, mai emberek lelkében él. Végül

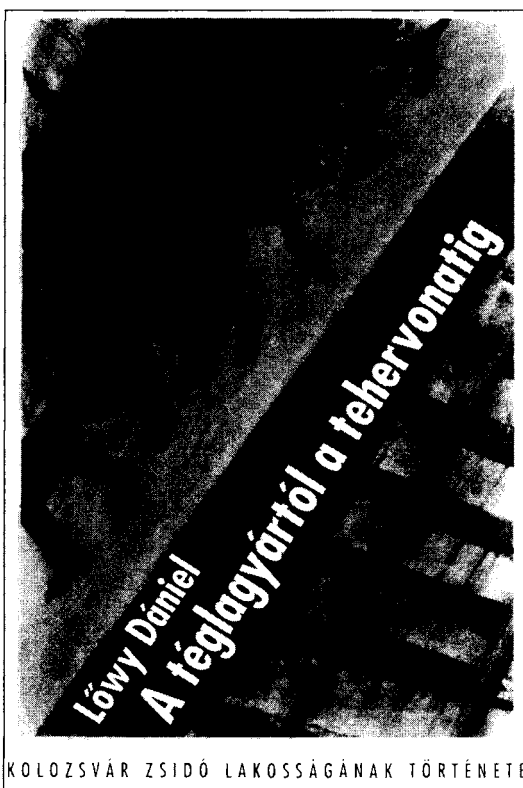
is nem így cselekszik az, aki – legyen tudós vagy sem – a közelmúlt történelmét írja meg?

Mindenki lelkében élnek olyan emlékek, amelyek abból nőttek teherre, amit vagy mások tettek vele, vagy ő tett másokkal. Ilyenkor nem az zavar igazán, ami tényleg megtörtént, hanem az, ami úgy él a lélekben, hogy a legjobb szándékkal se lehet múlttá tenni. És a történelem képzeletvilágába besorolva se lehet megszelídíteni. Az összefüggések nagy valóságaiban nem oldódik fel, és az esetek egyediségében nem törpül el az, ami visszajáró lélekként zavarhatja az emberek nyugalmat.

Gyakran az sem segít igazán, ha megpróbálunk saját tetteinkkel tisztába jönni. Ha másért nem, akkor azért, mert nem tudjuk szétválasztani a felelőséget és az erkölcsi vétséget. Pedig legalább elméletileg mi sem könnyebb en-

nél. Csak éppen a gyakorlatban más a helyzet, mert az átfogóan közös szemléletmód úgy hiszi, hogy a felelősség erkölcsi kategória, hogy az erkölcs alapoz és határoz meg minden felelősséget.

A hatvanas évek második felében Németországban kellett előadást tartanom. Magától adódott, hogy a felelősség súlyáról beszéljek. A háborúra és a németek sorsára gondoltam ekkor. Aztán tanulmányt írtam, az ottani beszélgetések tanulságaiból. Azt hittem jó ideig, hogy ezzel ki is merítettem a kérdést. Egy kérdést azonban nem lehet kimeríteni, csak megválaszolni. Évek múltán vissza kellett tehát

térnem a felelősség lehetséges elméletéhez, hogy nekifogjak egy második tanulmánynak. De ahogy kezdtek összeállni az elképzeléseim, kiderült, hogy a hitleri és sztálini borzalmakkal kapcsolatos felelősségek tisztázásához sok minden mást, általánosabb összefüggéseket is át kell gondolnom. Foglalkoznom kell a felelősségnek az emberi alárendeltségekhez és a közös erkölchöz való viszonyával. Így haladva alakult ki lassan a *Felelőségről* szóló könyvecském. Végül megerősödve tértem vissza a kiindulópontoz.

Vagyis ahhoz a nagyon egyszerű felismeréshez, miszerint a felelősség abból jön létre, hogy tetteink másokra is hatnak. Csak tetteink mások által eszenvedett következményeiért, ezek mértékében vagyunk azokkal és csak azokkal szemben felelősek, akiket a hatások értek. A felelősség tehát a cselekvés által létrehozott, egyének közötti viszony megfordítása. Minthogy a hatásokat sem szándék, sem cél, sem körülmények nem befolyásolják, ezek semmiben sem módosíthatják a felelősséget. Ami megtörtént, azt nem lehet meg nem történné tenni. Viszont ki lehet javítani az okozott károkat, és lehet megfelelő kárpótlást adni értük. Amivel helyreállítódik az az egyenlőségi viszony, amelyet a tett alárendelő hatásai megtörtek.

A felelősség következőképpen akkor is egyének közötti marad, amikor többen cselekszenek, bármilyen formában, együtt. Kollektív, közös felelősség tehát nincsen. A közös cselekvések összekapcsolódó hatásai viszont nem csökkentik, hanem az összekapcsolódások jellege szerint kiterjesztik és megsokszorozzák az egyének felelősségét.

Ha a cselekvés teremt felelősséget, akkor a nem cselekvésből nem következhet semmilyen felelősség. Számonkérés mégis létezhet és létezik. Csak-hogy amikor például a törvény bünteti a segélynyújtás elmulasztását, akkor nem a nem cselekvést sújtja, hanem a törvény megszegését. És a törvény előírásait függetlenül attól érvényesíti, ami azokat indokolta. Nem hivatkozik erkölcsi elvekre, még azokra sem, amelyek a törvény érvényesülését biztosítják. Az erkölcsi elvek érvényét különben is azoknak az embereknek az egyetértése biztosítja, akik vállalták és együtt közössé tették. Az erre épülő értékelések is a közös vállalásból következnek, és ennek a közös jellegnek megfelelően vonatkoznak az egyénekre. És mert a közös erkölcs az egyént értékeli, az ő közvetítésével ugyanúgy meg lehet ítélni a cselekvést, mint a nem cselekvést.

Amikor az erkölcs megítéli a cselekvés elmulasztását, akkor ezt az emberi szolidaritás alapvető és általános követelménye alapján teszi. Ez az erkölcsi követelmény viszont ugyanarra az egyének közötti egyenlőségre épül, mint amelyből a felelősség is következik. Mert a szolidaritás ennek alapján követeli meg mindenkitől, hogy védje meg azt, akit megtámadnak, megaláznak, tetteikkel valakinek alárendelnek.

De hogy ez mit jelent, azt a közös erkölcs határozza meg. Ugyanúgy, ahogy ez alakítja ki a felelősség vállalásának igényét, és határozza meg a felelősség megvalósításának követelményrendjét. És ugyanígy alapozza meg a közös erkölcs a törvények érvényességét, sőt a törvényekkel való szembe fordulás követelményét is.

Az erkölcs, általános érvényű szabályozásával, az egyének közös viszonyait és életét rendezi, így aztán az értékelés középpontjában az egyének magatartása áll. Az tehát, amiből nemcsak létrejönnek a cselekvések, hanem az is, ami a cselekvések által megvalósul. Ezért lehet az értékelésben helye a szándék, a cél és a módok megítélésének. Aminek következtében joggal jelenhetnek meg az ítéletben az enyhítő és a súlyosbító körülmények.

* * *

Lőwy Dániel könyvét – *A téglagyártól a tehbervonatig* (Kolozsvár zsidó lakosságának története), Kolozsvár, 1998 – ódzkodtam elolvasni. Tiltakozott a lelkem, és nem hittem, hogy újat vagy éppen fontosat tudhatnék meg. Olvasva igazolódtam ugyan az ódzkodás, de megvilágosodtak az okai is.

Attól kezdve, hogy a kíváncsiság legyőzte az ellenállást, már a megnyugvás vitt tovább. Sehol sem ütköztem az elterjedt elfogultságok egyikébe sem. Azok miatt bizony lecsaptam volna a írást. A körültekintő egyensúly, amelybe Lőwy összefogta a megidézett történeteket, a higgadt mérséklet, amely igazságossá tette véleményeit, végül rokonszenvvé alakította a kibomló érdeklődést. Aztán már továbbgyűrűző gondolatok fejezték be az olvasást.

Lőwy Dániel azt rakta össze, amit emberek a velük történekről vallottak. Idéz olyanokat, akik túlélték a borzalmakat, és olyanokat, akik embereket menekítettek. De felidézi azokat is, akik buzgón szolgálták a gyilkosokat, meg a lelkes feljelentőket, harácsolókat és rablókat is.

Nyiladozó ésszel éltem át azokat az időket. Lát-

tam, amit láttam, értettem, amit értettem. Nem sokat, de ahhoz eleget, hogy később ne legyen kedvem kíváncsian kérdezgetni ismerősöket és barátokat, rákérdezni bárki szenvedéseire. Éreztem, hogy senkire se szabad kutató kényszerrel rátörni. Elfogadtam a hallgatást, kérdések nélkül hallgattam végig azt, akinek beszélnie kellett. Ma már tudom, hogy mindenki úgy él gyászával, szenvedéseinek emlékeivel, ahogy a legjobb a lelkének.

A könyvben találkoztam ismerősök és barátok vallomásaival, olyanokéval, akiktől én semmit sem kérdeztem, és olyanokéval, akik nem is mondták el élményeiket. Olyasmiről is olvastam, amiről sose hallottam volt, de olyanról nem, ami kialakult elképzeléseimet és véleményemet megváltoztatta volna.

Sokan vélik, hogy azért van szükség az elszenvedők vallomásaira, mert egyre kevesebben vannak, akik tudnak még emlékeztetni. Ha feledésbe csúsznak a történetek, mondják, megnő a múlt visszatérésének, megisméltlődésének veszélye. Csakhogy az életben semmi sem ismétlődik, az emlékezés pedig nem tud új gazemberségeket megakadályozni. Ilyenek kialakulása az emberek meggyökerezett magatartásaitól függ és a bennük élő szolgálalkúségtól.

A könyvet olvasva, a sorakozó vallomásokra figyelve azonban éppen azoknak a magatartásoknak a képe állt össze, amelyek elősegítették a gyilkosok szabad garázdálkodását és azt is, hogy százazrek ellenkezés nélkül induljanak a halálba.

Ahhoz, hogy emberek millióinak sorsát be lehessen teljesíteni, sok-sok embernek kellett megfontolt gondossággal, alapos körülményekkel, felelősségtudattól áthatva dolgoznia. Lelkiismeretesen végrehajtották az utasításokat. Listákat állítottak össze, leltárakat készítettek, vonatokat indítottak és vezettek a határokig. Mindez mindenki szeme láttára történt, és a célt is lehetett tudni. Az emberek csak néztek, ha ugyan nem fordították el a fejüket. Voltak, akiket átjárt a döbbenet iszonyata, de többen voltak, akik vagy alkalmazkodtak, vagy meghúzták magukat. És voltak, akiket az öröm járt át.

De azok mellett, akik a hatóságoknak buzgólkodtak, éltek olyanok is, akik a kijelölt áldozatokon igyekeztek segíteni.

Egyszóval: mindenki képességei szerint tette azt, amit a lelke diktált.

* * *

A kolozsvári zsidóságról nincsenek emlékeim. Hogyan is lennének, hiszen bármilyen „ság-ség” csak utólag és közvetve, értelmezések által, kapcsolódhatott az emlékekhez. Egységet jelentő embercsoportjukkal csak 1944-ben, a téglagyárnál találkoztam. De olyanokról, akiket a magyar zsidótörvények 1940-től zsidókként emeltek ki a kolozsvári magyarok közül, csak serdülőkori vagy nagyon homályos, még régebbi emlékeim vannak. Ezek, róluk gondolkodva, önmaguktól fonódnak egybe. A belőlük kínálkozó következtetések pedig mind egybevágóak a Löwy Dániel könyvéből kínálkozókkal.

Apámnak kis export-import vállalata volt a háború előtt. Nem sokat tudok erről, emlékeim pedig arról szólnak, ami akkor számomra valóban fontos lehetett. A Stössel családról például, amelynek hasonló vállalatával működött együtt az apámé. Barátsággra emlékszem, és arra, hogy emiatt hívtak meg egy családi széderünnepre. Nagy élmény volt számomra az az este: két hozzá fűződő élményem is egyre nőtt és gazdagodott az idők múltával. Valahányszor bejgli kerül elé, az akkori, kindlinek nevezett tekercs mézes diótöltetének simogató íze, kelt tésztajának lágy finomsága jut eszembe. Azóta sem ettem olyan finomat. Még mélyebben ette be magát a lélekbe a szájba vett füvecskék keserű íze. A rituális pillanatról tudtam, hogy egy nép sorsának réges-régi keserűségeit idézi fel. A keserű szimbólum bennem régóta más érzéseket ébreszt. Ha rá gondolok, óhatatlanul előbukkan az emlékek közül a Stössel családé. Egyikük se jött vissza Auschwitzból. Mindüket legyilkolták. Aztán sok ismerős és barát keserű szenvedéseinek sora jut eszembe. Engem a szimbolikus fű így már csak számlálhatatlan, ebben a században legyilkolt zsidó sorsára tud emlékeztetni.

Stösselélek neológok voltak, akik nem tartották a rituális szokásokat, viszont minden ünnepet megültek. Jól emlékszem még egy esküvői szertartás megható varázsára. De ettem ortodox család szigorúan kóser asztalánál is, ahol az apa utcai kalappal a fején mondta az asztali áldást. Természetes volt számomra minden, mert a neológok nyitottsága nem volt hivalkodó, az ortodoxok ragaszkodása pedig nem volt elzárkózó.

Apám ismerősei közül, akiket megszerettem és tisztelni tudtam, egy kivétellel senki sem élte túl a rákövetkező időket.

Amikor rájuk gondolok, egyetlen fogalommal tudom őket jellemezni: magyar polgárok voltak mind,

sem több, sem kevesebb. Mai eszemmel fogalmazok így, de ennek csírái már akkor is megvoltak. Abban az ellenérzésben, amellyel a „Mózes-hitű magyarok” akkoriban felbukkant fogalomkapcsolatát elutasítottam. Az akkori román világban ugyanolyan erdélyi magyar polgárok voltak ők, mint amilyenek az egyik, zipszer nagyapám született, vagy amilyené a másik, székely nagyapám tette magát.

Akkoriban, legényként kaptam ajándéku apámtól Ady verseit. Őt az *Új versek* akkor büvölték el, amikor frissen megjelentek. Eleven hitét úgy adta át nekem, hogy az ő Adyja vezetett be a magyar irodalomba. Felőttkoromban aztán kialakítottam a saját Adymat: ekkor már nem a szerint, ahogy a versei formálták az érzéseimet, hanem ahogy az újságcikkei alakították az elmém. Azóta sokszor és mindig tanulsággal tértem vissza hozzájuk.

Az ajándék nem az, amit az ember kap, hanem az, amit el is fogad. Nem tudom, nem is tudhatom, milyen versekkel lopakodott be Ady a lelkembe. Első, megnyilvánuló jelenléte kétségtelenül azoknak a verseknek volt, amelyekben a „ködevő” magyarokkal és az ő magyarságát keveslő „salabakterek”-kel szállt szembe. Lelkemhez szólt az úri és fekete zászlós Magyarország elleni kérlelhetetlensége.

Az ötvenes évek vége felé, a *Vallomás a patriotizmusról* című Ady-válogatást készítve, folyamatosan olvastam régi újságokat és újabb köteteket. Akkor bukkantam rá egy kis írásra, amely aztán a kedvencem lett. A cikk rövid, de tartalma annál gazdagabb: így lett szimbolikus számomra. 1907-ben írta, *Mezőcsát megy Amerikába* címmel. Arról számol be, hogy Budapesten átvonul egy falu népe. Vezérük így szól: „Ez itt Mezőcsát község, az egész falu, megyünk Amerikába. – Aztán még hozzáteszi –: Senkit se hagyunk otthon, viszünk mindenkit, a zsidót is.” (*Budapesti Napló*, 1907. nov. 5.) Ady a földönfutók egyetértése köré szövi gondolatait. Amelyeket tovább is lehet fűzni. Hiszen azok a földönfutók nemcsak nyomorogni nem akartak többé, hanem szolgaságuktól is meg akartak szabadulni. Ehhez pedig össze kell fogni mindenkinek.

Az írás szimbolikája olyan, hogy akkor is megőrzi igazságát, ha megfordítva oldjuk fel. Sőt éppen így teljesedik ki, mert a közösségbeli szolidaritás éppen annyira igaza annak, aki a többség oldaláról, mint annak, aki a kisebbség oldaláról éli meg.

Meglehet, hogy a kolozsvári, az erdélyi és a ma-

gyar zsidók azért fogadták sorsukat 1944 tavaszán úgy, ahogy fogadták, mert ebben a közösségi szolidaritásban, vagy egyszerűen a közösséghez tartozás jogában bíztak. Irritálnak is azok az értékelések, amelyek – szóljanak ilyen vagy olyan érvekkel, ennek vagy annak az oldalnak a nevében – éppen az áldozatokat hibáztatják sorsukért.

* * *

Vannak elvek, amelyek ezer év alatt sem veszítik el az értéküket. Csak érvényesülésük módjai változnak, érvényességük nem. Ilyen elvet fogalmazott meg István király *Intelmeinek* hatodik törvénye. „Mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő.”

Mindig igaz volt, és ma is az, hogy a nyitott országok gyarapodnak a legtermészetesebben, mert a befogadottak jólétének gyarapodása gazdagítja a befogadókat, és a befogadók gyarapodása nyithat kapukat a vendégek előtt. Felvirágzás és nyitottság mindig is együtt járt. Így volt az Árpádok idején, és így volt a kiegyezés utáni Magyarországon is.

A kiegyezés után nem valamiféle bölcs előrelátás hozta a nyitottságot, hanem a korszellem és meghatározott eszmék. A szabadság, egyenlőség elveinek érvényesítése tette nyitottá a magyar társadalmat, és ugyanez teremtette meg a gazdasági felvirágzás feltételeit. A befogadott zsidók pedig lépésről lépésre polgárokká, az ország polgáraivá emelkedtek. És ahogy gazdagodtak, úgy gazdagították az országot és annak többi népét. Úgy váltak ők is magyarokká, mint valaha a kunok, besenyők és sokan mások.

Lőwy könyvének egyik fejezetében a várost gazdagító, hírnevét növelő kolozsvári zsidó polgárokat sorolja fel. Jól emlékszem, hogy a két háború között, előbb Németországban, aztán másutt is, több hasonló felsorolást készítettek és jelentettek meg. Akkor a zsidók mint nép ellen forduló, egyrehevesebb és durvább támadásokkal szemben érveltek így. A nevek gazdagságának azt kellett kimutatnia, és azt bizonyította valóban, milyen nagy mértékben gazdagították a befogadott zsidók az őket befogadó országok népeit. Ezeknek a műveknek

nem volt nagy hatásuk, nem is lehetett, ami semiben sem befolyásolja az általuk kimondott igazságot. Ahogy ezek az írások, úgy a Lőwyé is egyénekre hivatkozik, és éppen ez a természetes. Hiszen az egyenlőség és a szabadság elvei szerinti gyakorlat egyének előtt nyitott utat. Ily módon jöttek az országba százezrek, így polgárosodhattak oly sokan. Akik felemelkedtek vagy meggazdagodtak, sikereik menetében magyar polgárokká váltak. Idomultak és alkalmazkodtak a szokásokhoz, beilleszkedtek a nemzet közös életébe. Volt, aki feladta zsidóságát, volt, aki feladta vallását, és volt, aki ragaszkodott ehhez vagy ahhoz, vagy mind a kettőhöz. Hogy ki milyen utat választott, annak azonban szinte semmi jelentősége nem volt, mert ezek is, azok is polgárok és magyarok lettek. Az asszimilációban mindenküknek volt helye, vagy helyet tudott magának teremteni. A folyamatot pedig éppen azért lehet asszimilációnak nevezni, mert egyéni volt, és teljes jogú minden beilleszkedés.

Emlékeim ezt támasztják alá, és ezt olvasom ki az irodalom jelentős részéből is. Végül is ez felelt meg a polgári szabadságnak és nyitottságnak. És ezért alakulhatott ki és szilárdulhatott meg a zsidók magyar és polgár voltának öntudata.

Kolozsvárott nem is változott meg a helyzet, csak 1940 őszén, amikor Észak-Erdélyt visszaadták Magyarországnak.

Jól emlékszem egy történetre, amelyet akkoriban meséltek Erdély-szerte: egy öregúr állt, jóval Horthy bevonulása után, Várad határán, a biharkezesi út mentén. Állt és csak állt, amíg meg nem kérdezték tőle, mire vár még. Azokra, válaszolta, akik 1919-ben kimentek volt. Sok erdélyi magyaroknak mindenesetre az „éhes anyaországiak” jöttek el. A zsidók számára pedig a zsidótörvények jöttek be. Nekik ettől kezdve fenyegetettségben és szorongatottságban kellett élniük. Reménykedni azonban még lehetett. Bízni abban, hogy nagyobb baj nélkül át lehet vészelné a nyilvánvaló, kikerülhetetlen német vereségig még hátralévő, rövid időt. Az ország német megszállása után azonban rohanni kezdtek az események. Három hónap se kellett, hogy az úri Magyarország szolgalelkűsége több százezer magyart Auschwitzba juttasson.

Ezekre a hónapokra gondolva sehogy se tudok rendet teremteni az emlékeim között. Szeretném, de igazából azért mégsem akarom elrendezni őket. Rendet csak előítélet és elfogultság teremthetne, és azt is csak hazugságokból. Bármilyen értékelés

pedig igazságtalan lenne. Ezért aztán minden emlék tehetetlenül tér vissza önmagához. Úgy fogadom el őket, ahogy vannak: bennük is az a zavartság, az a feloldhatatlan kuszaság él, amibe békés élethez szokott embereket egy szörnyű, gyilkos renddel való szembesülés dobott.

Csak vigaszul tudok azokra emlékezni, akik kerestek és találtak búvóhelyet, és azokra, akik el tudtak menekülni. Viszont a megértés szomorúságával gondolok mindenkire, akinek lett volna hova menekülnie, lett volna hol megbújnia, mégis családjának közös sorsát vállalta. Hogy a múló idő által kínált távolság lélek adta távlattá alakulhasson.

Kell is ez a távlat. Hogy az emlékek és gondolatok gomolyából legalább a zsidók helyben maradásának értelmére lehessen ráérezni. Már ha legalább azt fel tudjuk fogni, hogy az elbújás, a közeli határon való átszökés nem egyszerűen kockázatot vállaló merészségtől függött. Hiszen akárhányan próbálkoztak volna, ezeken az utakon csak kevesen menekülhettek volna meg. Minden attól függött, mennyien és hogyan támogatják őket. Nagyban gondolkodva pedig világossá válik, hogy minden az egyes társadalmakban élők közös gondolkodásától, összefogó erkölcsétől függött. A magyarok közös erkölce, nagy szégyenükre, messze elmaradt a dánoké, az olaszoké vagy a bolgároké mögött. A magyar társadalom nem volt Mezőcsát.

A zsidók mindenesetre azért engedelmességek, mert továbbra is bíztak az államban, amelyet otthonuknak választottak, és amely az idők folyamán otthonuk is lett. Igazából abban a polgári Magyarországnak bíztak, amely az előző század polgárosuló, a demokrácia felé vergődő évtizedeiben jogot és életlehetőséget adott nekik.

Ez a magatartás nem volt és nem is lehetett egyértelmű. De így is jogos volt, hogy nem akartak lemondani arról, amit elértek, amit megvalósítottak, vagyis arról, amivé lettek. Még gondolatban sem akartak asszimilált helyzetük igazáról és igazságáról lemondani.

Csakhogy nem vették komolyan a mesebeli váradi bácsika történetének tanulságát. Azt, hogy nem egy polgári Magyarországhoz csatolták vissza Észak-Erdélyt, hanem ahhoz az úri Magyarországhoz, amely a régi ország romjain restaurálódott. Igaz viszont az is, hogy éppen a német megszállás előtti magyar politika erősítette meg bizodalmutkat. Az úri Magyarország sem akart ugyanis „a zsidókérdés végső megoldásának” tervei szerint

cselekedni. Az átvészelésbe vetett remény tehát ennyiben nem volt teljesen alaptalan.

A közszellemet, a közös magatartásrendeket nemcsak a közvetlen események és körülmények, hanem a mélyben sodró, átfogó áramlatok is alakítják. Ilyen, a mélyben ható áramlat volt a zsidóknál az évszázados kiszolgáltatottsághoz való alkalmazkodás. Az úri Magyarország világát pedig hasonló, mélyen elhúzódozó áramlatként formálta az évszázados szolgasághoz idomuló lelkület.

A sorsra hivatkozó meghúzódozás vagy akár a beletörődés lehet a katasztrófák kikerülésének módja. De meg is nyithatja a kapukat a katasztrófák előtt. Különösen, ha semmi sorsszerű nincs abban, ami azokat elhozza. Mint ahogy ez az európai zsidók jó részével és az európai népek többségével is megtörtént.

Az igazi hiba ugyanis az volt, hogy senki sem gondolta tovább a *Háromgaravos opera* végső tanulságát. Senki nem gondolt azzal, hogy Bicska Maxi nemcsak fejlődött az idők folyamán, hanem levonta a kínálkozó következtetéseket, és alkalmazkodott az új lehetőségekhez. Brecht a húszas évek elején még azt hihette, hogy nagy igazságot mondat ki hőisével. Bicska Maxi lelki testvérei azonban nemcsak azt tudták, hogy a bankrablásnál jobb üzlet a bankalapítás, hanem időközben arra is rájöttek, hogy a bankok birtoklásánál is sokkal, de sokkal több hasznot hozhat az államalapítás, vagy még pontosabban: az állam birtokbavétele. Hiszen így érhető el a legnagyobb siker. Például az, hogy mindenki az ő gazemberségüket szolgálja. Mert aki nem teszi, azt a törvények és a jog erejével kényszeríthetik erre, és akinek ennyi sem elég, azt ki is irthatják.

Vagyis eljött a gyilkos csőcselék Európa-szerte szétáradó uralma. Ezeknek szolgáltatta ki a szolgálkú rendszer „országgyarapító” politikája a zsidó és nem zsidó magyarságot.

* * *

Lówy Dániel könyve, mint a cím is mondja, a tegyagylágyáig, a „bevagyonírozásig” követi a kolozsvári zsidók történetét. Ez azonban történetüknek csak egy része.

A továbbbit, a légerekből szabadultak sorsának alakulását még sehol sem írták meg. Ami ebből művészi vagy dokumentációs formát kapott, az sem sok. Legismertebb mind közül Primo Levi regé-

nye, *La tregua*, amely csak egy átvezető közjátékot mesél el. A hosszú-hosszú utat, amely a szerzőt Auschwitzból Oroszországon keresztül haza, Olaszországba vezet vissza. A legújabb pedig Janusch Kozminski filmje, amelynek különben éppen az a célja, hogy „a történetírás fekete lyukát betöltse”. Méghozzá úgy, hogy már a cím is, *Mir sejen do*, büszke tanúságtétel. „Itt vagyunk”, azaz vagyunk, és itt, Németországban, bizonyosságul arra, hogy Hitler világának még a romjai is eltűntek, és hogy minden tervszerű gyilkolás ellenére még német földön sem valósult meg a „judenrein” ország.

Sok fiatal kolozsvárit ismertem meg, és barátaim is lettek, akik megjárták a légerek világát, és Kolozsvárra visszajöve tértek magukhoz, ott bontakoztatták ki újra az életüket. Sorsuk sok szállal fonódott össze az én formálódó életemmel. Másokról hírekből tudtam meg ezt vagy azt. Mert kevesekkel találkoztam, akiket felnőttként vittek Auschwitzba vagy egyéb haláltáborokba. Ezek inkább másfelé irányultak: ki Amerikába ment, ki előbb Palesztinába, később már Izraelbe. Vagy bárhova, csak messze attól az Európától, amelyet megszenvedtek. Akik mégis visszajöttek, azért tettek, mert meggyőződésük szerint szülőföldjükön kellett tenniük valamit, hogy megváltozzék a világ. Visszajöttek azok is, akik abban reménykedtek, hogy otthon sikerül összetalálkozniuk túlélő családtagokkal, rokonokkal. Leginkább azok jöttek vissza, akik gyerekfejjel élték át a borzalmakat. Akik pedig visszajöttek, azok között alig volt, aki bosszút álmodott volna. Inkább és mindennek ellenére magyarságuk szerint rendezkedtek be újra. Természetes konklúzióként kell elfogadni, hogy az asszimiláció világát élesztették fel. Abban a Romániában, amely már akkor elfogadta a szovjet fennhatóságot.

A szerveződé sztálini rendszer pedig ott is, mint mindenütt, ahol tehetette, „betiltotta” a zsidókérdést. Teljes egyneműséget igényelt, és azt, legalább külsőleg, mindenkire fokozatosan rá is kényszerítette. Ez alatt az ernyő alatt az is meghúzódohatott, aki nem akart többé zsidó lenni, és az is, aki egyszerűen csak felejtetni akarta, amit elszenvedett. És az is teret nyert, aki magyarként lett újra Románia állampolgára. Mindenki időt kapott így, hogy legalább lélekben a maga módján dolgozza fel azt, ami történt. Akik a következő években vándoroltak vagy szöktek ki az országból, nem is zsidóságuk miatt, hanem a sztálinizmus miatt tették. Vagyis azért

mentek világgá, hogy kiszabaduljanak az új félelmek szorításából.

Ennek az újabb szakasznak a története mindenestre másként bontakozott ki bennem, mint az előzőké. Ezt kezdettől és nagyon személyesen éltem meg. Életem legnagyobb barátsága 1945 nyarán abból a hatásból csírázott ki, amit egy megszenvedett arc látványa okozott. A lágereből frissen visszatért Kohn Vera arca volt, vele futottam össze valahol a Malom utca közepe táján.

Akkoriban sok velem egykorúval ismerkedtem össze, aki frissen tért vissza Kolozsvárra. Többen a Péter-Pál villában laktak, ahol magam is gyakran megfordultam. Közülük többen rendszeresen jártak Halmos Gyuri házi zongoradélutánjaira; engem Vera vezetett be oda. Máshova is jártunk zenét hallgatni, egyetemi nyilvános lemezaudiciókra meg egymáshoz. Így hallottam, életemben először, éppen Verával, Mozart *Requiem*jét az akkori Filharmónia karmesterének lakásában, Glanz Andrisnál. Különös este volt. Amikor később, nem sokkal Kohn Vera halála után, újra hallottam a *Requiem*et a Zeneakadémián, úgy éltem meg a zenét, mintha az ő *requiem*je lett volna.

Szívesen hallgattunk verseket is. Kohn Ottóhoz jártunk, aki jobban szeretett szavalni, mint medicinát biflázni. Faludy volt egyik közös kedvencünk, s ha lehetett, a *Nulla Károly balladáját* kértük tőle.

A kultúrában lubickoltunk, és lassan kisimultak a lelkek. Akik a lágerekből jöttek vissza, ebben térhettek magukhoz. Hamar hazára is leltek az erdélyi kisebbségi világban. Volt egy törvény, amely szerint akik üldöztetésük miatt nem tudták iskoláikat befejezni, rövid idő alatt letehatték az elmaradt évek vizsgáit, és le is érettségizhettek. Majdnem mindenki így csinálta, és barátaim legtöbbször aztán egyetemre ment. Annyira berendezkedtek a kolozsvári magyar életben, hogy hamarosan ők maguk is ennek a kultúrának a folyamatosságát éltették tovább.

Személyes emlékekből azonban nem akarok általánosítani. Nem is lehetne, hiszen a baráti társaságok, az ismeretségi körök nem szociológiai minták. Gondolkodásmódok, szellemi magatartások és érzésvilágok rokonsága hozza őket létre, és alakuló személyes viszonyok tartják folyamatosan össze. Bármilyen sokrétű lett volna az, ami végül összeállt, együtt is csak a lehetőségek, a kínáló választhatóságok egyikét valósíthatta meg.

Az életutak változatosságában is az volt a legszemélyesebben egyszeri, ahogy mindenki a maga

módján küszködött a lágerek távolból is gyilkos utóhatásaival.

Kezdetben senki sem beszélt lágerebeli élményeiről. Volt, aki később sem, vagy soha. De az idő múltával egyre többen mondtak el egy-egy emléket. És mesélni is kezdtek a lágerről.

Harsányi Zimra nem mesélt, hanem egyszer csak elrendezte és kiadatta lágerebeli feljegyzéseit. Hirtelen döbbenet volt a hatás. A jegyzetekből egy abszurd világba csöppent, épelméjű ember lelki traumái bontakoztak ki, egy emberé, aki annyira irreális módon viselkedik, hogy bizonyára éppen ezért élt túl mindent. Azon az áron, hogy a világ megkettőzése, a reális és az irreális szétválaszthatatlan egységben járja át a lelkét. Zimra úgy élt és írt, mintha az irrealitás lenne a legigazabb realitás. Hamarosan leköltözött Bukarestbe, feleségül ment egy kitűnő román matematikushoz, és nem kevésbé kitűnő emberhez, és színdarabokat kezdett írni Ana Novac névvel. Román íróvá lett. De színdarabjainak lelkéből fakadó különossége miatt addig-addig botorkált konfliktusról konfliktusra, amíg el nem menekült Párizsba. A lágernapló fordításainak sikere segítette ahhoz is, hogy immár francia író-nővé tudjon válni.

Földes Marica is színdarabokkal indult, de ő megmaradt az erdélyi élményeknél és a magyar nyelvénél. Első darabja volt a legsikerültebb. Családi történetet írt meg, amelynek az adta savát-borsát, ahogy anyját, Elza nénit, szerető humorral beleanekeztázta a darabba. Marica nagyszerű mesemondó volt: senki se tudta az apró, mindennapi eseményeket olyan feszes kis történetekké formálni, mint ő. Mi úgy mondtuk, hogy „meglemezesített” mindent, ami a látókörébe került. Sokszor elmondott egy-egy történetet, de sohasem egyformán. Folyton alakultak a meséi, mint a népdalok: még az alapmotívumok is mindig másként jelentek meg. Történeteinek egyik változatát sem lehetett hitelesnek nevezni, de együtt éppúgy hitelesek voltak, ahogy a népdaloknak is csak minden változata az. A mesékben, esetlegesen és periferikusan, de ugyanolyan tökéletes formába öntve, szó esett a lágerebeli életről is. Mert az életről szóltak, azokról a pillanatokról, amikor az élet erősebb volt, mint az állandó egyenruhás halál. Egyszer aztán sorolni kezdte, majd láncolatba fűzve meg is írta őket. Közben egy átfogó mese fejezeteiként olvasta fel nekünk, amit éppen megírt. Címet is adott az alakuló regénynek: *A séta*. Amelyben az elbeszélő – aki a

rendszer nyomása alatt élve, egy baráti orvos segítségével az idegklinikára menekült – egy nap kimegy a városba, mindenkivel találkozik, és elmeséli azt, amit lát és gondol. A történet azzal fejeződött volna be, hogy a mesélőnek vissza kell menekülnie a „diliházba”. A Trefort utcában kezdődik a séta, és a találkozások, a látványok hatására széles sorban bukkannak fel mindenféle emlékek. Így olvad össze az, ami a jelenlévő szocializmusban kerül elé, azzal, amit a lágerben élt át, és azzal, amire a gyermekkor borszéki erdejéből emlékszük. Kenyérért áll sorba a Malomárok mentén, és az elbeszélés egyszer csak az auschwitzzi Appell végtelen sorban állásának élményében folytatódik. A szocializmus és a láger világi egymásra rímelvek, és semmi sem oldódik fel a gyerekkori emlékek családi világában. Mert analógiák teremtik meg a meséket, és ezek éltetik a regény lelkét. Az emberi kiszolgáltatottság és megalázottság két szintjének mély rokonságát pedig csak általánossá mélyíti a gyermekkor emlékeinek kapcsolatrendje. A regényt azonban nem tudta, az emlékezés folyamát lezárva, befejezni. Férjének, Földes Lacinak halála után megpróbálta folytatni, de a halál traumája abban is megakadályozta, hogy a szerteszóródott lapokat köteté rekonstruálja. Csak arra volt képes, hogy amit megtalált, azt úgy-ahogy kiegészítse és összeolvassa. Végül, számolva a cenzúrával, viaskodva a szerkesztőkkel, megjelentette az eredeti mesevilág töredékének halvány mását. Csak éppen a mód omlott közben össze, amely szerint egyáltalán élni tudott. Mintha Laci halálával kitört volna az egyenruhás halál emléke az élő mese lelket védő kötelékből. Egyedül nem volt ereje védekezni, és a társadalom sztálini rendszerét sem tudta már elviselni. Menekült, ahogy tudott, mindent elhagyott, és kiszökött Izraelbe. De már ez sem adott oldást. Néhány félresikerült írói kísérlet után megtette azt, amit oly sokan mások is. Az emeletről egy kínos halál karjaiba ugrott.

Egyéni alkattól függött, ki hogyan gyűrte le a lélek megtörtségét. Érthető tehát, ha a hazatértek közül a kialakultabb személyiségűek találtak valamivel (csak ők tudnák megmondani, mennyivel) könnyebben magukra. És alkattól, a személyes képességek alakulásától, no meg a szerencsétől függött, hogy visszatérve milyen helyet tudtak a megváltozott világban teremteni maguknak. Mindenki másként és másban talált megnyugvást. Már aki ilyen ki tudott magának dolgozni. Barátaim és is-

merőseim között azok is sokan voltak, akiknek ez sikerült.

Mint Erdélyi Laló barátomnak, aki a lágerből Marosvásárhelyre tért haza, és ott mint fotoripor-ter dolgozott egy hetilapnál. Végezte a mindennapok feladatait, de közben elkészítette az egész erdélyi magyar kulturális élet arcképcsarnokát. Aztán felkereste Anninak, a transznisztriai román lágeret megjárta feleségének szülőföldjét, Bukovinát. Hajtotta a lélek, így járta be az évszázados, immár elhagyott, de még nem pusztuló zsidó temetőket. Fényképezte a szebbnél szebb sírköveket, hallgatta a még élők magyarázatait, fejtegetéseit. Mindezekből kötetet állított össze, olyant, amilyent az akkori rendszerben lehetett. Végül ő is megunta az ottani világot: feleségével együtt átköltözött Pestre. Ekkor már művészi értékű könyv kiadására is gondolhatott, és ezért újra ellátogatott Bukovinába és Erdélybe, elment Kárpátaljára és Szlovákiába. Hogy újrafényképezzen mindent, és ki is egészítse azt, amit addig gyűjtött. És nem nyugodott addig, amíg képeiből egy különös kultúra gazdagsága nem körvonalazódott. Végül egy több mint két évszázadon át élő barokk lelkű formavilágot és a hajdani haszidizmus életörömeinek lecsapódásait tudta a sírok és tisztés nyom nélkül legyilkolt utódok sorsával szembeállítani. Ezzel az emlékművel bátran járhatta a nagyvilágot. Kiállításokat rendezett Budapesten és Washingtonban, Jeruzsálemben és Németországban.

* * *

1989-ben aztán megint nagyot fordult a világ. Összeomlott a sztálini rendszer, és nemcsak ott változott meg minden, ahol ez megtörtént, hanem szerte a világon. De ahol szétfoszlott az erővel fenntartott egyneműségnek még a látszata is, ott megnyíltak a választások és a tiszta döntések lehetőségei. Eljött az újragondolások ideje, és még a régi formák is új értelmeket kaptak. Öntudatosabbá és nyíltabbá válhatott az, ami addig csak burkoltan élt az elmékben és az érzelmekben. Valami hasonló történt meg mindenkivel. Így aztán az utolsó tíz év alatt le is zárult a kolozsvári zsidók 1944-ben kezdődött története. Bármi történne ezután, bármit tenne is bárki, akárhogy gondolkodna, bármilyen tudattal gondolna magára és addigi sorsára, vagy másokkal közös sorsára: ez már mindenképpen egy új történethez tartozik.